

- سنت زیارتی مسلمانان

از قدیمی‌ترین آثار مکتوبی که تصاویری از اماکن مقدس مکه و مدینه در آن ها رویت شده‌است، می‌توان به کتاب «مجل‌التواریخ و القصص» اشاره کرد که قدیمی‌ترین نسخه آن در کتابخانه برلین به سال ۷۵۱ قمری کتابت شده‌است. هرچند مشخص نیست که آیا در نسخه‌های خطی پیش از این تاریخ تصاویری از اماکن مقدس مکه و مدینه وجود داشته یا خیر، اما به یقین می‌توان گفت که پیش از این تاریخ و در قرن هفتم هجری قمری ترسیم تصویر این اماکن در گواهی‌نامه‌های حج در سرزمین وحی امری مرسوم و مورد توجه بوده‌است.

سنت تصویرنگاری از اماکن مذهبی در اشکالی به جز گواهی‌نامه‌ها و طومارهای حج نیز استمرار پیدا کرده‌است. به عنوان نمونه یکی از قدیمی‌ترین تصاویر به‌جا مانده از بقاع متبرکه شیعی، تصویری از ضریح و مرقد امام اول شیعیان علی بن ابی‌طالب^(ع) است که در قالب طوماری در ابعاد ۴۰×۱۱۷ سانتی‌متر احتمالاً در قرن ۱۱ هجری قمری کتابت و تصویرسازی شده‌است. این طومار که در کتابخانه ملی قطر محفوظ است، حاوی اشعار درویش حاجی محمد طاهر مشهدی از مریدان شیخ صفی‌الدین اردبیلی است که خود عنوان «سرگذشت» را بر آن نهاده و حاوی اشعاری کوتاه درباره زندگی و سفرش به مکه و عتبات عالیات و زیارت نجف است و از باب ارادت او به اهل بیت^(ع) و امیرالمؤمنان^(ع)، در بخش بالای این طومار طرحی از یک غلم و در بخش پایین، تصویر بزرگی از ضریح و مقبره امیرالمؤمنین^(ع) به تصویر کشیده شده‌است.

تا قرن ۱۲ قمری بیشتر طومارها به همین شکل بوده‌اند، اما از این قرن به بعد با شکل جدیدی از طومارهای مذهبی در جوامع شیعیان مواجه می‌شویم که از لحاظ ظاهری تا حدی شبیه به گواهی‌نامه‌های حج هستند، اما از چاپ متفاوت هستند. از اولین نمونه‌های شناسایی شده این طومارها می‌توان به طومار کارستن نیبور، جهانگرد دانمارکی، اشاره کرد که او آن را در سال ۱۷۶۵ میلادی در کربلا یافته و خریداری کرده‌است. این طومار چاپ سنگی که اکنون در موزه ملی دانمارک نگهداری می‌شود، دارای ابعاد ۲۲×۱۹۲ سانتی‌متر است و با تصاویری از مکه شامل کوه صفا، مروه و چاه زمزم آغاز شده و پس از پرداختن به عتبات عالیات، به مرقد ثامن الحجج امام علی بن موسی الرضا^(ع) در مشهد ختم می‌شود. هرچند مکان تولید این اثر نامشخص است، اما به قرینه شیعی بودن این طومار و همچنین صاحب آن «سید لطفعلی شاه» می‌توان این‌گونه استنباط کرد که توسط یک فرد ایرانی تصویرسازی شده‌است و سنت تصویرسازی اماکن مقدسه اسلامی و شیعی نیز در برخی شهرهای مذهبی عراق و ایران رواج داشته‌است.

- تولد پوستره‌های زیارتی

تصویرسازی طومارهای زیارتی شیعه به صورت دستی، افقی و دارای ابعاد نزدیک به ۲۰۰ سانتی‌متر بدون شک وقت‌گیر و پرهزینه بوده‌است. از این‌رو نمی‌توان انتظار داشت که به‌عنوان سوغات و رهاوردی از عتبات عالیات برای همه طبقات اجتماعی آن دوران قابل خریداری و استفاده باشد؛ اما با ورود صنعت چاپ به سرزمین‌های اسلامی و به‌ویژه ایران، چاپ و انتشار طومارهای شیعی و زیارتی و پوستره‌های مذهبی دیگر کاری سخت و پرهزینه به حساب نمی‌آمده‌است. این پوستره‌های زیارتی چایی به صورت عمودی و در ابعادی کمتر از ۱۰۰ سانتی‌متر در ایران و عراق تولید شده و همانند طومارهای زیارتی، تصاویر اماکن مقدسه عربستان، عراق و ایران را به تصویر کشیده‌اند. در بسیاری مواقع نیز این نوع از پوسترها صرفاً مشتمل بر تصاویر مشهد مقدس یا عتبات عالیات بوده یا شامل تصاویری از وقایع عاشورا یا مناسبت‌های مذهبی دیگر هستند و عمدتاً در شهرهای مقدس نجف، کربلا و مشهد به فروش می‌رسیده‌اند که زائر داشته‌اند. این پوستره‌های زیارتی، به جز حفظ و ترویج شعارث دینی، توسط زائران خریداری شده و به عنوان سوغات و رهاوردی از سفرهای زیارتی آن‌ها به شهرها و روستاها آورده می‌شده‌اند. برای زوار جالب توجه بوده‌است که به رسم یادگاری و سوغات، برخی از این پوسترها که شمایی از مکان‌های مورد زیارت خودشان بوده را خریداری کرده و بر دیوار خانه خود آویزان کنند یا به نزدیکان خود هدیه دهند. همچنین هراگراهی رو به این پوسترها و طومارها ایستاده و از راه دور آن‌ها را زیارت کنند و سلام دهند.

در برخی پوستره‌های «مرقد و ضریح امام حسین علیه‌السلام» که قریب به یقین در نیمه دوم قرن ۱۳ قمری چاپ و انتشار یافته، دقیقاً به این موضوع اشاره شده و عبارتی با این مضمون در پایین پوستر درج شده‌است: «هر وقت بخواهد زیارت کند به‌طرف راست قبله گذاشته و زیارت کند».

- سفارش کربلایی کتاب‌فروشان مشهدی

چاپ سنگی برای اولین بار سال ۱۲۷۳ قمری به عراق وارد شده و در کربلا راه‌اندازی شده‌است. در نجف اشرف نیز اولین بار محمدعلی حبل‌المتین چاپخانه راه‌اندازی کرده که در سال ۱۳۲۷ قمری است. بنابراین دور از ذهن نیست که این قبیل از طومارها یا پوسترها در این سال‌ها در این دو شهر چاپ و منتشر شده باشند. به جز دو شهر نجف و کربلا، مشهد سومین شهر مذهبی است که محل سفارش، چاپ و فروش این نوع از پوسترها و طومارهای زیارتی و مذهبی است.

نگاهی به طومارهای زیارتی که با ورود صنعت چاپ متحول شده‌اند و در شهرهای مذهبی ایران و عراق نشر می‌یابند

مشهد؛ چاپخانه «طومارهای زیارتی»

 پوستر مرقد و ضریح امام حسین^(ع) منبع: خانه موزه مقدم تهران

حسین بیات اطومارها و پوستره‌های زیارتی از آثاری هستند که در آن‌ها تصویر، متن و تجربه زیارت در کنار هم قرار گرفته و بخشی از فرهنگ دیداری و دینی جامعه شیعی را شکل داده‌اند. این آثار، از نسخه‌های کهن و طومارهای دست‌ساز تا پوستره‌های چاپ‌سنگی، نه‌تنها ابزارهای تزئینی یا یادگاری، بلکه نقش مهمی در بازنمایی اماکن مقدس، انتقال حس زیارت و ترویج شعارث مذهبی ایفا کرده‌اند.

در نمونه‌های اولیه، تصویر اماکن مقدس مکه، مدینه، عتبات عالیات و مشهد مقدس در قالب طومارهایی دیده می‌شود که اغلب به صورت دستی کتابت و تصویرسازی شده‌اند، اما با گسترش چاپ سنگی، این سنت شکل تازه‌ای پیدا کرده‌است و پوستره‌های زیارتی به یکی از فراگیرترین تولیدات مذهبی در ایران و عراق تبدیل شده‌اند. این پوسترها که در اندازه‌هایی کوچک‌تر و به صورت عمودی چاپ شده‌اند، هم برای زائران یادگاری سفر بوده‌اند و هم در خانه‌ها کتاب‌فروشی‌ها و اماکن مذهبی جای گرفته‌اند.

حضور نام کتاب‌فروشان و سفارش‌دهندگان مشهدی در حاشیه بسیاری از این آثار، آن‌ها را به مدارکی ارزشمند برای مطالعه تاریخ فرهنگ دینی مشهد بدل کرده‌است. گزارش پیش‌رو بر پایه پژوهشی درباره طومارهای زیارتی چاپ سنگی تنظیم شده و تلاش دارد روند تحول این آثار را از طومارهای کهن تا پوستره‌های مذهبی دوره چاپ سنگی نشان دهد؛ روندی که در آن، تصویر زیارت از یک سنت محدود و دست‌ساز، به رسانه‌ای گسترده و مردمی تبدیل شده‌است. اطلاعات این گزارش از مقاله «طومارهای زیارتی چاپ سنگی، از هونلولو تا قم»، نوشته مجید غلامی جلیسه منتشره در مجله شماره ۱۹۶ آینه پژوهش، مهر و آبان ۱۴۰۱ استخراج شده‌است.

پوستر زیارتی مشهد مقدس، ۱۳۴۷ قمری منبع: کتابخانه فیضیه قم

طومار «سرگذشت، قرن ۱۲ قمری منبع: کتابخانه ملی قطر

نمونه‌های متعددی از پوستره‌های زیارتی وجود دارد که محل فروش و عرضه آن کتاب‌فروشی‌های مشهد مقدس، بالاخص کتاب‌فروشی‌های اطراف حرم مطهر است. از باب نمونه می‌توان به یک نمونه پوستر زیارتی موجود در کتابخانه فیضیه اشاره کرد که در حاشیه سمت راست آن آمده‌است: «برحسب خواهش آقا محمدعلی کتاب‌فروش دامغانی» که توسط مطبعه اتحاد مشهد به سال ۱۳۴۷ قمری چاپ و انتشار یافته‌است. نمونه دیگری از همین پوستر با متن و تصویری مشابه موجود است که عبارت «برحسب خواهش جناب آقا محمدعلی کتاب‌فروش دامغانی» در حاشیه سمت چپ صفحه آن درج شده که بدون تاریخ و نام چاپخانه است.

غلام حسین کتاب‌فروش نیز از دیگر کتاب‌فروشان مشهد مقدس است که پوستره‌های متعددی به سفارش او آماده‌سازی شده و در کتاب‌فروشی‌اش جنب مسجد گوهرشاد مشهد به فروش می‌رسیده‌است، که از آن جمله می‌توان به پوستر زیارت مشهد مقدس اشاره نمود که نسخه منحصراً آن در کتابخانه آستانه حضرت معصومه^(ص) رؤیت شده و در گوشه پایین سمت چپ آن چنین آمده‌است: «محل فروش جنب مسجد گوهرشاد کربلایی غلام حسین کتاب‌فروش» یا پوستر «شمایل حضرت علی اکبر و ام‌لیلا علیهما‌السلام» با رقم محسن تاج‌بخش که محل فروش آن «مشهد، جنب مسجد گوهرشاد، کربلایی غلام حسین کتاب‌فروش» ذکر شده‌است.

همچنین کتابچه چاوشی به تاریخ ۱۳۱۸ خورشیدی که توسط چاپخانه علمی چاپ و انتشار یافته‌است و بر روی جلد آن عبارت «مرکز فروش بالاخیابان» و در کتیبه بالای صفحه عبارت «هذا کتاب مستطاب چاوشی‌نامه سفر مشهد مقدس و کربلای معلی و عتبات عالیات بدستور» در ترنج میانی صفحه، «جنب کربلایی غلام حسین کتاب‌فروش» در کتیبه پایین صفحه درج شده‌است. غلام‌رضا کتابی نیز از جمله کتاب‌فروشان فعال مشهد است که پوستره‌های متعددی به سفارش او چاپ شده و در کتاب‌فروشی‌اش به فروش رسیده‌است؛ از آن جمله می‌توان به «مجلس زهر دادن مأمون ملعون به حضرت امام رضا علیه‌السلام» اشاره نمود که نسخه منحصراً آن در کتابخانه ملی ایران موجود است و در پایین آن «مرکز فروش درب مسجد گوهرشاد، آقا شیخ غلام‌رضا کتابی» ذکر شده‌است.

در مجموعه خصوصی مهدی لیلاز همچنین دو پوستر است که اولی تصاویر و چاوشی‌های عتبات عالیات و مشهد مقدس با رقم «محمد صانعی» است و هرچند چاپ و انتشار این پوستر در مطبعه‌اخوان‌کتابچی تهران صورت گرفته‌است اما در حاشیه آن ذکر شده: «مرکز فروش مشهد، جنب مسجد گوهرشاد، آقا‌شیخ غلام‌رضا کتابی». دومی نیز پوستر زیارت مشهد مقدس با تاریخ ۱۳۲۸ قمری است که این عبارت در کتیبه‌های پایین دو طرف پوستر به چشم می‌خورد: «حسب‌الخواهش شیخ غلام‌رضا کتاب‌فروش به زیور طبع آراسته گردید.» ناگفته نماند که این نوع از پوسترها در مشهد بسیار پرمخاطب بوده و از این‌رو بسیاری از کتاب‌فروشان مشهد اقدام به سفارش و فروش آن‌ها می‌کرده‌اند تا جایی که در برخی از پوسترها اسمی از کتاب‌فروش خاصی نیامده و به‌طور کلی اشاره شده که به سفارش کتاب‌فروشان مشهد این پوستر چاپ شده‌است. از این نمونه می‌توان به پوستر دیگری در کتابخانه فیضیه اشاره کرد که در حاشیه پایین آن آمده‌است: «حسب‌الفرمان آقایان کتاب‌فروشان ارض‌اقدس تحریر و ترسیم شده و توسط مطبعه اتحاد مشهد چاپ و انتشار یافته‌است.

- آغاز طومار صفری و نیبور

یکی از طومارهای چاپی که به تازگی در قم یافت شده، طومار مجموعه به‌علی اکبر صفری است. این طومار به لحاظ اهمیت همرده با طومار نیبور است. از پیشینه طومار صفری که ابتدا در دست یک مجموعه‌دار اهل زنجان بوده، اطلاعی در دست نیست، جز آنکه بر روی این طومار، بر بالای گنبد حضرت رسول^(ص)، مهری بیضی با سجع «علی اکبر مظفری» نیز به چشم می‌خورد. این طومار به صورت رولی و افقی است که تصاویر و نوشته‌های آن از سمت راست به سمت چپ نگاهشته و به تصویر کشیده شده‌است. ابعاد آن ۲۰×۱۹۴ سانتی‌متر و از شش کاغذ جدا از هم تشکیل شده که بعد از چاپ به هم وصلی شده‌است.

متأسفانه بر روی این طومار هیچ نشانه‌ای از سفارش‌دهنده، چاپخانه و سال نشر نیست؛ اما چنان‌که اشاره شد، به قرینه مهر مجوز چاپ که با سجع «ملاحظه شد» و نقش شیر و خورشید بر روی این طومار ثبت و چاپ شده، می‌توان یقین حاصل کرد که این طومار در شهر تهران و احتمالاً پیش از سال ۱۳۳۰ قمری چاپ و انتشار یافته‌است. طومار صفری با ابیاتی که حکایت از سرآغاز سفر به سرزمین وحی دارد، آغاز می‌گردد:

خدا ز انفات شکرله

رو به سوی کعبه وفا کردیم

اما در طومار نیبور، با وجود آنکه تصاویری از مکه و مدینه و اماکن مقدسه در آن ترسیم شده، هیچ شعر و توصیفی از حج‌گزاردن یا اماکن مقدسه سرزمین وحی به چشم نمی‌خورد و اشعار کتابت‌شده پیرامون آن با ابیاتی حاکی از ورود به کربلا و این‌گونه آغاز می‌شود:

چون‌که عزم کربلا کردیم

طلب نصرت از خدا کردیم